

HEIMAT (ZAVIČAJ, DOMOVINA)

O jednoj mnogoznačnoj vezi

Hermann Bausinger
Ludwig-Uhland-Institut, Tübingen

Riječ *Heimat* je nemoguće prevesti, tako se kaže ponekad u Njemačkoj.¹ To ne govore samo skućeni hvalitelji provincijalnosti - ta se tvrdnja dapače može naći i u duhovitim esejima (Carla Jacoba Burckhardta na primjer) i u poštovanja vrijednim političkim govorima. A ipak je ograničena i glupa. Jedan jednostavan prevodilački problem se na taj način mistificira; s istim pravom mogli bismo reći da se ljubav, hrabrost ili duh ne mogu prevesti, jer je s tim riječima u njemačkom sraslo sasvim osobito značenje. Ispravno je da su riječ i pojam *Heimat* u njemačkom poprimili sasvim specifičnu boju koja se prelijeva u raznim nijansama. U tekstu koji slijedi bit će riječi upravo o tome.

Ispravno je također da se sa riječju *Heimat* često povezuju izrazito subjektivne predodžbe. Svakako bi bilo lakše govoriti o pretkršćanskom naseljavanju alpskih zemalja, o Antarktiku ili o nekom indijanskom plemenu; u tim je slučajevima govornik najčešće jedini ekspert, on je u stanju šarenim slikama prikazati nešto novo. Kad je riječ o *Heimat*, onda postoje samo eksperti - a svaki od njih povezuje s ovim tematskim pojmom druga iskustva, misli, osjećaje i raspoloženja. Pritom se radi o predodžbenim svjetovima koji su vrlo duboko ukotvljeni i koji se ne mogu baš jednostavno staviti na dispoziciju, možda čak na diskusiju. Oni se ne mogu, bez daljnjega, niti objektivno ispitati, već i zbog toga jšto bi se, u mnogo slučajeva, manje radilo o sadašnjosti jednog čovjeka, a više o njegovu sjećanju.

Ovdje će međutim biti riječi o objektivnom okviru svih tih predodžbi. Pokušat ću udovoljiti mnogostrukosti predodžbi, time što neću jednostavno definirati što bi *Heimat* trebala biti. Upustit ću se u različite nijanse tog pojma, zahvatit ću problem *Heimat* sa različitih strana i vjerujem da ću tu i tamo ukrstiti puteve na kojima svatko za sebe, ali i na nekom zajedničkom horizontu, traži *Heimat* ili ju je već našao.

Na prvi se pogled može činiti da bi se od *Heimat* morali odvojiti ideološki elementi, kako bi se ustvrdilo što je preostalo, i što odista čini *Heimat*. Time je

¹Riječ *Heimat* znači zavičaj i domovina. Budući da u većini njezinih uporaba (bilo da se koristi sama, u složenicama, ili kao pridjev *heimatlich*) nije moguće jasno lučiti zavičajnu od domovinske komponente, u prijevodu riječ *Heimat* načelno nije prevedena, osim kad se radilo o jasnim konotacijama ili već uvriježenim sintagmama u hrvatskom jeziku.

doduše dotaknuta i jedna tendencija ovog referata: pretjerivanja, kriva romantiziranja, pa tako jednostavno i laži koje postoje u pojmu *Heimat*, trebaju biti shvaćene kao takve i kritizirane. Ali stvari su ipak teže: *Heimat* se uvijek plasira između ideologija (iako vrlo različitog kova) i stvarnosti. *Heimat* - to je konstrukcija, slika u koju se ulijeva stvarnost; opreka između stvarnih izazova i ideoloških oblikovanja, dakle i iskrivljavanja, jest uvijek tu.

Obrada te teme je teška, međutim, iz još jednog drugog razloga. *Heimat*, koliko se god pažljivo koristili tom riječju, danas je prije svega i moda. A postoje znatni razlozi za pitanje da li bismo se uopće trebali upuštati u tu modu. *Heimat* - treba li, može li se uopće o tome još govoriti? Treba li se dati uhvatiti od šarenih varijacija značenja, treba li krenuti za uvijek istim signalom koji ipak pokazuje različite smjerove? Pametni ljudi rješavaju konjunkturu tako što se ponašaju anticiklički, a (možda: upravo zato) u vezi s duhovnim pitanjima preporučljivo je ne ići pod svaku cijenu ukorak s vremenom. Ipak - Gert Jonke je već pred dosta godina upozorio na to - to i nije tako jednostavno: "Najčešće idemo mnogo više ukorak s vremenom, time što idemo protiv vremena, a u zadnje je vrijeme svakako postalo jako uobičajeno da se ide protiv vremena, tako da je ići-protiv-vremena naposljetku opet postalo ići-s-vremenom, te neki ponovo idu ukorak s vremenom u najprvobitnijem značenju te riječi, kako bi iznova na svoj vrlo osobit način išli protiv vremena, zapravo i prije svega, kako bi sad još više mogli ići ukorak s vremenom!" Ova precizna uputa o upotrebi uklanja sve skrupule: idimo s vremenom protiv vremena i razgovarajmo o *Heimat*!

Samo - o kojoj *Heimat*? Konjunktura ovog pojma ovisi naime o tome što on ima toliko mnogo nijansi da se *Heimat* upotrebljava kao sredstvo za svaku priliku, te da se čak i može proizvoditi sintetički. Recept je poznat: uzme se jedna dolina na Schwarzwald u nekoliko starih imanja, postavljenih u trajno Kodak zelenilo, jedna kompanija naivnih vlasnika zvonastih šešira, i kao nadopuna rekviziti iz drugih zavičajnih krajolika kao što je čajna kućica sa Silta ili alpski pašnjak. Zatim se tamo lokalizira toplina i skrovitost, čime se apsorbiraju sve poteškoće, sve se začini s malčice problema, ali se izostavlja sve što bi harmoniju moglo trajnije ometi: to je serija "Schwarzwaldklinik" (Klinika na Švarcvaldu), koja sad već godinama tjedan za tjednom pruža nedjeljni sat zavičaja za skoro 20 milijuna Nijemaca.

A ta se konstrukcija s ekrana produžava do svakodnevnosti. U Glottertal, gdje je lokalizirana filmska serija, započela su prava hodočašća. Morala su biti izgrađena nova parkirališta, jer inače ne bi bili dorasli navalni. Nadležni je ministar govorio o blagoslovu i sreći za turizam koji živi od zavičajnog imagea ovog kraja. On je bio neophodan, nakon što je ova mjesta zahvatila duboka strukturna promjena. Poljoprivreda je bila i sada je još samo uvjetno sposobna za život - no usprkos tome, ovdje seljaci još pojedinačno žive na osamljenim dobrima koja tek nevoljko popuštaju turističkim ponudama za modernizacijom, i koja se očajnički bore protiv potpunog otuđenja od svojeg prvobitnog oblika življenja: *Heimat* je i to, zapravo upravo to!

Heimat je ukorijenjena, egzistencijalna stvarnost; ali *Heimat* je također i višeznačna, raspoloživa, fungibilna. Onaj tko govori o *Heimat* a ne želi se beznažno rasplinuti, mora reći o čemu govori. Potražimo dakle i neku definiciju.

Časopis "Eltern" (Roditelji) je prije izvjesnog vremena pokušao na oko 2.000 djece i omladine ispitati njihov odnos prema *Heimat*. Skoro tri četvrtine su *Heimat* smatrali važnom - sličan je bio rezultat i kod anketiranja odraslih. Predodžbe o

Heimat su naravno divergirale, išle su u sasvim različitim smjerovima. Jedan je četrnaestogodišnji dječak napisao: "Gradovi u kojima se nalaze najbolji nogometni klubovi imaju i najjači osjećaj za *Heimat*" - München, dakle, kao prvak jesenjeg prvenstva u zavičaju/domovini. Ali položaj na ljestvici se mijenja, a sigurno je da svi ljudi ne žele *Heimat* vezati uz nogomet. Osim toga, mnogo ljudi živi u mjestima čiji se nogometni klub nalazi na dnu donjeg dijela tabele treće lige, te dakle ne pruža baš uvjerljive garancije za domovinske osjećaje. Među odgovorima bilo je međutim i točnijih tvrdnji koje su već bliske definiciji. Jedan je trinaestogodišnjak napisao: "*Heimat* je ono što se u životu nikada ne zaboravlja. Jer, tu se ostvarilo naše rođenje." *Heimat* dakle kao mjesto rođenja - to svakako isključuje nejasnoće. Ali već birokratsko-tehnička formulacija - "jer tu se ostvarilo naše rođenje" - navodi nas na pomisao da takvo vezivanje uz određeno mjesto ne mora uvijek biti baš tako točno. Što preciznija definicija tim, očito je, manja njezina točnost. Drugim riječima, jezgrovita definicija koja se uklapa u naše vrijeme binarnih kodiranja, dakle koja bi mogla biti upotrijebljena za isključivanje, za odlučivanje između da/ne, ne postoji. Postoje samo približavanja kompleksnom kvalitativnom polju koje skraćeno označavamo kao *Heimat*. Sa *Heimat* se, mogli bismo pokusno reći, označava prostor uz koji, zahvaljujući našem porijeklu ili duljem zadržavanju, postoji posebna povezanost. Ili drugačije rečeno, *Heimat* je donekle trajna socijalno-prostorna konstelacija koju karakterizira visoka mjera naklonosti i identifikacije.

Taj se opis drži pojavnog oblika *Heimat* kao socijalno-psihološke kategorije; ne govori ništa o uvjetovanosti takvih konstelacija i o okviru koji uvjetuje naklonost i identifikaciju. Ali on ne blokira pristup mnogoznačnosti i mnogoslojnosti pojma *Heimat*.

Mnogoznačnost: time je nagoviještena sadašnja problematika pojma *Heimat* na koji se možemo pozivati pod vrlo različitim predznacima:

Autoput kroz našu zemlju - za *Heimat*.

Zaštitna šuma i polja, ekološke inicijative - za *Heimat*.

Povorke u odjeći u folklornom stilu - za *Heimat*.

Pobuna protiv turističkih maškarada - za *Heimat*.

Upozorenje na "poplavu stranaca" - za *Heimat*.

Integracija pridošlica - za *Heimat*.

Radi se o izrazitim suprotnostima i mnogim međupozicijama, a sve se pozivaju na *Heimat*, i upravo taj položaj izmiješanosti jest onaj koji ovaj pojam čini zanimljivim. Pritom se danas u mojem viđenju ne radi o tome da suprotstavim te pozicije i u danom slučaju donesem odluku. Pretpostavka za takvu odluku mora ponajprije uključivati razumijevanje različitih pozicija, te mora izvirati iz određenih povijesnih sklopova.

Ovdje dolazi na svoje i druga značajka: mnogoslojnost. Nju treba uzeti potpuno doslovno. U pojmu *Heimat* postoje slojevi koji potječu iz prošlosti. Onaj tko piše povijest pojma, ne isključuje, definirajući, samo ono što je nekad važno i što je kasnijim razvojem bilo vodom odneseno. On također opisuje (i to je važnije!) što je uz taj pojam tijekom vremena priraslo iz najrazličitijih epoha od još uvijek mogućih značenjskih nijansi. Sat povijesti, na koji Vas pozivam, utoliko nije tek perspektivističko proširenje na nekadašnje, u međuvremenu nestale i zaboravljene odnose, već je i upućivanje na još uvijek postojeće sjenčanje kompleksnog i difuznog pojma, na slojeve namaknute jedne preko drugih i na

naplavine. Onaj tko u tom polju stavlja povijesni akcent, ne želi time na svaki način pobjeći od stvarnosti.

Riječ *Heimat* je stara, a i mnogoznačnost riječi je stara. Obujam onog što se označava kao *Heimat*, varira od početka. Martin Luther razlikuje u svojem prijevodu Biblije između Vaterhaus (očeva/rodna kuća) i *Heimat* (1.Mojsije. 24,7), a i kod drugih autora onog vremena *Heimat* označava zemlju ili kraj. *Heimat* se međutim može odnositi i na neko pojedinačno mjesto - mjesto rođenja ili stalno mjesto stanovanja. I konačno *Heimat* je također i roditeljska kuća i vlastito seljačko imanje.

Čini se da je ovo posljednje bilo uobičajeno značenje u kolokvijalnom jeziku. Gotthelf pušta svoje seljake da različito govore o *Heimat* (riječ je dakle korištena kao neutrum). Jednom se kaže "Das neue *Heimat* kostet wohl 10.000 fl." (Novo *Heimat* (imanje) košta dakle 10.000 forinta"). Prvenstveno u južnonjemačkim dijalektima, to se značenje zadržalo sve do danas.

Relativno usko vezanje pojma *Heimat* s vlasništvom i posjedom vidi se također i u odredbama "Zavičajnog prava" koje je u njemačkim zemljama važno sve do druge polovice 19.stoljeća. Zavičajno se je pravo odnosilo na zavičajnu općinu: onaj tko je imao zavičajno pravo, smio se nastaniti u odgovarajućoj općini, oženiti se, baviti se nekim zanatom, a zavičajno pravo mu je (ili joj je) garantiralo pomoć općine u slučaju osiromašenja. Ali zavičajno su pravo posjedovali samo oni koji su već imali svoj "zavičaj", dakle posjed, kuću i dobro, i koji su općinu pomagali davanjima. Skrb je doduše bila regulirana i za druge, za "ljude bez zavičaja", a pritom je i kod njih bitna orijentacija s obzirom na "zavičajne odnose", dakle s obzirom na porijeklo - ali zavičajnim pravom se nisu mogli koristiti.

To zavičajno pravo fungiralo je dakle praktički kao načelo isključivanja: služinčad, dnevničari, često čak i seljačka djeca bez nasljednog prava i kasnije radnici, svi oni nisu imali zavičajno pravo, jer su bili nezavičajni. Tek u šezdesetim godinama 19.stoljeća ukinuto je staro zavičajno pravo. Bilo je neprimjereno za mobilno društvo (a industrija je trebala mobilnost). Uspjelo se probiti načelo "pomaganja mjesta boravka": ako je netko stanovao u nekoj općini određeno vrijeme (najčešće je odredba glasila na više od jedne ili dvije godine), određena je općina stanovanja imala obavezu da mu eventualno dade potporu.

Sve do ovog časa moglo se je reći: *Heimat* je imala svoje mjesto u pravno-posjedničkim i općinskim odredbama, te je osim toga bila i trijezna oznaka za kuću i imanje. Povijest pojma *Heimat* se odsad često tako tematizira kao da je ovaj stvarni odnos kasnije pretovaren osjećajima i konačno uglavnom dokinut. To je samo uvjetno točno. Predmetno-pravničko određenje imalo je već svoju emocionalnu obojenost, *Heimat* je bio i vrijednosni pojam. Za to postoje dva dokaza. S jedne je strane i područje "vječnog blaženstva" označeno kao *Heimat*; u propovijedima i crkvenim pjesmama se već od konca 15. stoljeća na različite načine govori o nebeskom zavičaju. S druge strane, dokazuje velika uloga čežnje za domovinom, da vezanost uz *Heimat* nikako nije bila samo vanjska i predmetna. U 18.stoljeću su već postojale opsežne medicinske rasprave u kojima se o nostalgiji diskutiralo kao o bolesti, te o mogućim sredstvima izliječenja, a s obzirom na putovanja kalfi koja su zahtijevali cehovi, morale su biti poduzimane posebne mjere kako mladi zanatlije ne bi odlazili samo u usko područje svojeg zavičaja.

Heimat se dakle mogla koristiti sasvim trijezno, ali to nije bio pojam koji izaziva ravnodušnost - u tom je pojmu (i u konstelaciji *Heimat*) bilo sadržano to da *Heimat* predstavlja nešto posebno.

Povišeno značenje proizlazi i iz užeg korištenja pojmova "*Heimat*" (zavičaj/domovina) i "*Vaterland*" (otadžbina/domovina). Jacob Grimm je svoje nastupno predavanje na latinskom naslovio kao: "De desiderio patriae" - patria pritom znači *Heimat* koliko i *Vaterland*, radi se o ljubavi prema zavičaju i domovini. Pojam *Vaterland* (domovina) tada se je sve više odvajao od malih zemalja i teritorija, a sve se je više odnosio na naciju u nastajanju. Jacob Grimm je mogao izjednačiti *Heimat* i *Vaterland*, jer je imao ne samo viziju veće njemačke domovine, već i viziju humane države koja je svojim građanima mogla postati *Heimat*. Godine 1848. - dok je staro, usko zavičajno pravo je još posvuda na snazi - zasjeda u frankfurtskoj crkvi sv. Pavla sabor koji treba donijeti ustav. Njegov je član i Jacob Grimm, i on predlaže jedan član ustava koji je tadašnje pravo uvelike nadilazio: "Njemački narod je narod slobodnih ljudi, a njemačko tlo ne trpi kmetstvo. Strane neslobodne ljude koji se na njemu zadržavaju, učinit će slobodnima."

Svakako, ne radi se tek o slučaju kad se u govorima povodom raznih jubileja braće Grimm uvijek izostavlja upravo ovaj pasus. U Frankfurtu je tada bio odbijen - te ni do danas nije u cijelosti proveden. O problematici stranih imigranata-radnika i političkih izbjeglica se zasigurno ne može raspravljati na brzinu, pomoću ondašnje *Heimat*-problematike. Ali uputa je ipak na mjestu, naime da u Njemačkoj još uvijek postoje ljudi bez zavičaja, ljudi koji ni u kojem slučaju nisu gosti, ali nisu ni državljani. Općenito govoreći, *Heimat* - to je još i danas pomalo pitanje nasljednih prava i posjeda. Max Frisch je jedanput s tim u vezi zatražio da se pripazi na one koji imaju posebno mnogo zavičaja/domovine - mnogo *Heimat*, mjerene hektarima i čvrstom valutom.

Ali ostanimo zasad ipak kod odnosa *Heimat* i *Vaterland*. Vizija Jacoba Grimma, ili općenitije govoreći, građanska identifikacija s domovinom, nije ništa promijenila u tome da - kao ni *Heimat* - ni domovina ne pripada svima. Ljudi bez zavičaja, kojima je uskraćeno zavičajno pravo, ostali su i bez *Vaterland*, bez domovine. Poznat i ozloglašen je izraz "stvorenja bez domovine", što ga je njemački car godine 1895. uputio socijaldemokratima. On ga nije morao izmišljati, jer već godine 1850. utjecajni publicist i povjesničar kulture Wilhelm Heinrich Riehl govorio o proleterima kao ljudima bez domovine. A to nije bilo tek etiketiranje izvana - radnici i radničke vođe su to potvrdili. 1870, kad je rat protiv Francuske spojio velike dijelove naroda u domovini, radnički je vođa Johann Jacoby napisao:

"Riječ *Vaterland*, kojom se vi služite, za nas nema nikakve čari; domovina u Vašem smislu je prevladana stvar za nas, reakcionarni pojam, suprotan kulturi; čovječanstvo se ne da zatvoriti u nacionalne granice; naša domovina je svijet: ubi bene, ibi patria - gdje nam je dobro, to znači, gdje možemo biti ljudi, to je naša domovina. Vaša domovina je za nas samo mjesto bijede, zatvora, lovište na kojem smo mi gonjena divljač, a poneki među nama nemaju ni mjesta na kojem mogu položiti svoju glavu. Nazivate nas, pogrdno, "ljudima bez domovine", a vi ste nas sami učinili takvima, da budemo bez domovine."

Usprkos takvim paralelama pojmovi *Heimat* i *Vaterland* nisu se nikad potpuno poklopili. Čak bismo mogli reći da je gradacija pojma domovine u monumentalno, u marcijalno-militarističko, pridonijela pojačanju potrebe da se u užem horizontu

užem horizontu izgradi stabilni odnos prema *Heimat*. Heinrich Heine, njemački emigrant u Parizu, napisao je u stihovima:

"Za Njemačkom ne bih čeznuo toliko,
da mi onde nije majka.
Domovina neće propasti,
ali stara žena može umrijeti."

Heimat kao bliski svijet nije se mogao ispuniti nacionalnim perspektivama, pa ni ciljevima svjetskih velesila. Pri tom se nije radilo samo o najužim osobnim vezama kao u Heineovoj pjesmi, već ukupno o pozitivnoj, prijateljskoj obojenosti malog svijeta u kojem se čovjek kreće. Da, polako se jizgradila neka vrsta suprotnosti: *Vaterland*, domovina - to je bila vezanost uz veliku naciju, svakako ne bez osjećaja, ali ipak prije svega politički formulirana. A *Heimat*, zavičaj - to je bila veza s najužom okolinom, mjestom, regijom, svakako i politički posredovana, ali u prvom redu osjećajna vrijednost i osjećajna riječ.

Još jedanput: *Heimat* je već u vrijeme kad se je moglo reći da je *Heimat* vrijedila 10.000 forinti, bio u cijelosti emocionalno obogaćeni pojam. Ali osjećaji su se odnosili na cjelinu: kuću i imanje, rad i privredu, socijalne strukture i kulturne događaje. Sada, međutim, u drugoj polovici 19.stoljeća, odvaja se predodžba o *Heimat* od čvrste svakodnevne stvarnosti. Od tada je, treba ustvrditi retrospektivno, pojam *Heimat* skoro jedno stoljeće bio slan na krive kolosijeke: *Heimat* kao romantizirana protuslika; *Heimat* - ne kao zahtjevi koje postavljamo svakodnevici, nego kao nedjeljna fikcija; ne kao sadašnjost, nego kao pozlaćena prošlost; ne kao zadaća koju treba dešifrirati, nego kao umilno-poučno rješenje.

Zavičajne pjesme (*Heimatlieder*), koje nastaju od sredine 19.stoljeća, govore jasnim jezikom. Sve su pletene po istom obrascu: prijatni rekviziti iz prirode gurnuti su u svjetlo misaonosti, često i religioznosti, rad i svakodnevica bivaju isključeni. Prikazuje se slika nepovredive trajnosti, a ne slika mijene, priziva se sigurnost bivstvovanja. Govori se doduše i o rodnoj kući ili o mjestu "gdje stajaše moja kolijevka" - ali pred rodnom kućom "stajaše lipa", pogled se hitro usmjerava dalje na brdo i dol, livade i šume, na lijepe znakove neoštećene prirode, zamjenjive, posvuda jednake. Pjesme se mogu prenositi: ne samo da imaju slične melodije, već se često radi i doslovno o istom tekstu koji se u potpuno različitim gradićima i selima prisvaja kao zavičajna pjesma, prividno skrojena upravo za to određeno mjesto. Razlike postoje samo s obzirom na velike udaljenosti, recimo između sjevera i juga: dok se ovdje opjevava osamljena dolina, planina, klisura, šuma i rijeka, ondje su to šumno more i vječni valovi, ali uvijek u suglasnosti s ljudima koji tako slave svoju *Heimat*.

Točno je da nekad to i nije bilo toliko daleko od stvarnosti: priroda još seže u naselja, također i u gradska. Priroda još uvijek daje temeljni dio prehrane; živimo u vremenu pješačkih izleta i šetnji; pješački izleti nastaju kao poseban oblik usvajanja *Heimat*. Ali, gledajući unazad, klišeji pjesama i slika ipak zapadaju u idiličnost. U stvarnosti, i ono je vrijeme bilo označeno znakovima prijeloma: industrijalizacija i birokratizacija upravo su djelovale na nastanak jednog novog svijeta - pa iako, realno, sama boravišta jedva da su bila pomicana, ipak je postojao strah pred prijetećom promjenom. *Heimat* je bio pozitivan protupojam takvim strahovima; ali pomoću takve protuslike uvelike se udaljavallo od stvarnosti.

Gradnja i izgradnja te *Heimat* ima mnogo zajedničkog s nastajanjem osobite slike njemačke šume (važno je da se na to danas upozori). Ona je - to potvrđuju

stotine pjesama - u 19.stoljeću postala skrovitim mjestom i utočištem, kao tiha opreka zaposlenom svijetu, zelenim šatorom u kojem religiozni osjećaji sežu do stvaratelja. Dakle komadić prirode, daleko od džungle civilizacije, od svijeta profita - iako su ovi u stvarnosti svojim pipcima sezali sve dalje, čak i u njemačku šumu. Malo pretjeravajući mogli bismo se usuditi postaviti tezu da se od šume nije vidjelo drvo, da su se zaboravljale stvarne šume i njihova ugroženost, jer su bile sakrivene iza klišeizirane slike njemačke šume.

Proširena na *Heimat*, ova teza kaže da su bezbrojne slike o *Heimat* i emocionalni iskazi pripadanja zavičaju/domovini više pogodovali uništavanju stvarne *Heimat*, nego što su ga sprečavali. Bezobzirni odnos prema prirodi je bio moguć bez ikakvih smetnji, jer je *Heimat* bila omeđena, kao park za šetače koji se bave razgledavanjem, a ne kao radno polje za hrabre realiste. Idila je odista djelovala na stvarnost, prije svega tamo gdje se oduševljenje zavičajem/domovinom isplatilo, gdje se dakle isplatilo nekoj regiji ili nekom mjestu nasilu nataknuti napirlitano lice zavičajnosti. U alpskim turističkim područjima možemo pratiti kako se život ponajprije dijeli na stvarnost bijednog životarenja i na lažnu, prijetvornu stvarnost za druge, u sliku svete *Heimat* dekorirane kao u izlogu. Pred više od stotinu godina je satirički list "Fliegende Blätter" tiskao paralelni prikaz kojim je jasno pokazao to dvostruko lice. Na jednom crtežu pjeva pravi domaći alpski tercet negdje gore na bregovima, u nepatvorenom okolišu bez sluštelja i gledatelja; na slici pokraj ove prikazani su isti ljudi, obučeni u kićene nošnje, u gradu. Pripadajući tekstovi glase:

"Nek vrag nosi gorski život!
Ne možeš dobiti ni rakije,
Ako je i možeš platiti!
Hoi die, doi diech!
Muuuuh!"

To je pravi, neretuširani svijet. Nasuprot tome inscenacija:

"Gore nad Alpama je nebo!
Slobodno kliče duh,
Blagoslovljeno uzvišen!
Hoi die, hoi diech
Juchuuu!"

Ta dvostruka igra, jasno ironizirana u časopisu "Fliegende Blätter", nije se mogla održavati trajno, iako se i tu mora ustvrditi da ostaci toga mogu biti registrirani sve do danas u svim turističkim područjima. Ali *Heimat* kao kulisa je polako prihvaćena, postala je dijelom stvarnosti. Iz insceniranog oduševljenja s *Heimat* nastala je samomistifikacija. Ljudi su se navikli na to da svakodnevnica nema nikakve veze s *Heimat*, naima da *Heimat* štoviše predstavlja neophodnu priredbu, ponudu za slobodno vrijeme, određeni stilski oblik: rustico, prikladan za svako mjesto, ne samo na licu mjesta nego i kao eksportni hit.

Takvom karakterizacijom stigli smo i u sadašnjost. Ali nije li to ne-fer skraćivanje, ako se *Heimat* ograniči samo na izgrađivanje ovakvih klišeiziranih slika? Konačno - pred skoro točno stotinu godina - nastao je *Heimat*-pokret koji je postavio dosta opsežne ciljeve. Ukoliko se radi o ondašnjem pokretu zavičajne umjetnosti, mora se reći da je upravo i ona slijedila kontrastni program koji je

skretao pogled od stvarnosti, kontrastni program koji je vodio u industrijalizaciju i urbanizaciju. Pristalice pokreta zavičajne umjetnosti okrenule su se protiv "dekadentne" književnosti velikih gradova, protiv "asfaltne književnosti", a orijentirali su se prema seoskom svijetu koji je bio promatran kao bezvremenska pojava. Parola je glasila: "Van iz Berlina". U tu je parolu doduše ušlo i ponešto od federalističkog protesta protiv političke hegemonije Pruske, ali u prvom je redu signalizirala okretanje leđa velegradu.

Zavičajni savezi, zavičajna udruženja itd., koji su tada bili osnivani, slijedili su opsežnije ciljeve u svojem programu. U statutima Švapskog zavičajnog saveza, koji su u ovom slučaju svakako reprezentativni, kaže se: "Svoju glavnu zadaću vidimo u tome da utječemo na industrijalizaciju naše zemlje u smjeru da bujica industrijskog kapitalizma ne bi uništila našu staru kulturu. Mi pitamo: Kako da se uz industrijski razvoj naše zemlje provede i novi život naše zemlje, naših sela i gradova, koji ne bio samo tehnički, nego i socijalno i umjetnički zadovoljavajući. Naš je cilj kroćenje kapitalizma, kako time što stvara materijalna dobra ne bi uništavao i nenadoknadle duhovne vrijednosti."

To je formulirano na način koji treba silno respektirati, i zasigurno nije bilo mišljeno samo kao bujna fraza. Ali u praksi od tog opsežnog cilja nije ostalo mnogo. Grad, barem veći grad, praktički se ne nalazi u ovim nastojanjima - naposljetku je i ovdje vrijedilo uvjerenje da samo selo (i to prije svega seljaštvo) otjelovljuje vitalnost i zdravlje. Dirljivo je i komično u isti mah kad u starim listovima, koje su izdavala udruženja, pratimo kolike se ogromne količine članaka bave izmišljanjem seoske reklame - hvale vrijedno, ali i sitničavo, vezano uz vrstu kozmetike koja u biti ništa ne može promijeniti: spas od uništavajuće snage industrijske ekspanzije u vidu natpisa ESSO od izrezbarenog drveta (koji su uz svu ozbiljnost preporučivani!).

Takvim jalovim nastojanjima najavljuje se već kasnija nacionalsocijalistička laž koja je trabunjala o seljaštvu kao svježem zdencu njemačkog naroda, učinila svečanost zahvale za žetvu partijsko-političkim praznikom i istovremeno se pripremala za krvavu ratnu žetvu teškom industrijom, koju je jedinu forsirala.

Ali i neovisno o takvim usko ideološkim odnosima može se zaključiti da je čak i ozbiljni zavičajni pokret drastično reducirao predodžbu o *Heimat*, te da predodžba o *Heimat* postaje njezin demonstrativni znak. Budući da se načelno spašavanje zavičaja, ljudske egzistencije i ljudskih mjerila u tom ekonomiziranom svijetu nije činilo mogućim, mnogostruko se pribjegavalo tek praznim simbolima prošlog i prolazećeg svijeta. Nitko nije bio u stanju spasiti sela i gradove od barbarskih napada; ali spašavane su tradicionalne kuće s drvenom oplatom. Nije se mogla zadržati erozija seoskih socijalnih struktura; ali se vjerovalo da se one mogu sačuvati u starim običajima. Nije postojala mogućnost da se doista najavi rat ekspanzivnom potrošačkom svijetu i njegovim modnim diktatima, ali osnivana su udruženja za očuvanje narodnih nošnji, u kojima su rasli uniformirani demonstranti starih dobrih vremena.

Jedva da treba naglasiti da je upravo ta kultura kulisa, ta fasadna *Heimat* neokrnjeno stigla do vremena poslije svjetskog rata (a skoro neokrnjeno i do sadašnjice). Konstelacija se nije temeljno promijenila, već u najgorem slučaju zaoštrila: što je više stvarni zavičaj - shvaćen kao skladna čovjekova okolina, kao baza suglasnosti, dijaloga između čovjeka i prirode - bio izlagan uništavanju, to bolje je funkcionirala inscenacija zavičajnih kulisa.

Peter Rühmkopf je zapisao pred nekoliko godina: "Ali ono što još s mukom možemo nazvati domovinom, nije naime ugroženo samo u imenu, već i u srži - potpuno svejedno da li nam se majčinsko tlo špekulacijama izmiče ispod stražnjice ili nam se dragi zrak koji udišemo oduzima pred nosom, pa i kad nas nisu istjerali iz zemlje, svi smo zapravo na izvjestan način prozvani da budemo prognanici iz domovine. Još kratko vrijeme industrijskog napretka i *Heimat* će se rasplinuti sama od sebe." Ono što Rühmkopf zna, ali što ovdje nije dodao: naime da se u međuvremenu i prave industrije bave time da uhvate *Heimat* koja se rasplinjuje, te da od toga destiliraju sintetički zavičajni sirup, koji se posvuda može dodati.

Postupak je poznat i možemo ga prizvati u sjećanje skoro samo pomoću natuknica. To su dijelom slatkasti, dijelom herojski *Heimat*-filmovi, čiji prvi procvat pada u vrijeme Trećeg Reicha, ali koji poslije 1945. stalno nanovo doživljavaju renesansu - u cijelom tom toku ne postoji nulti sat, već zapanjujući kontinuitet. To su *Heimat*-romani koji se kupuju na kiosku, u kojima se serijski nude blažene priče u blaženom svijetu. A tu su i stari i novi *Heimat*-hitovi, pjesme za umirenje iz ratnog vremena ili jednostavno miropomazujući šuplji prostori, u koje se mogu skloniti domovinski osjećaji svih vrsta - a i oni se također još uvijek prihvaćaju. To su stalno ponavljajući primjeri koji se u svojoj ništavnosti lako mogu prozrijeti. Ali (a to je i s obzirom na sadašnjost značajno!): i poštenu napori oko toga da stvarnost bude "što zavičajnija" vrlo lako dospijevaju na tu sklizavicu koja povezuje vlastitu svakodnevicu i strani biznis, stvarnost i ideologiju. Arhitekti se trude - oštrim diskusijama i brižnim planiranjem - oko "regionalizma u građenju", oko zavičajnih akcenata u stilu i funkciji kuća. Ali tu lekciju najbrže uči velika građevinska firma koja se bavi proizvodnjom gotovih kuća: začas će stvoriti svoje tipove kuća koji odgovaraju određenim krajevima, sa frizijskim krovom od trske i s alpskim balkonima uokolo kuće, a jedno i drugo može isporučiti u Köln ili Frankfurt ili München. Jedan veliki proizvođač cigareta raspisuje natječaj za podsticanje živih običaja, čime se onda služi u reklamama. Banke priređuju u svojim betonskim silosima zavičajne dijalekatske dane. Robne kuće organiziraju tjedan "Naš zavičaj" - i tako dalje. Ukratko: *Heimat* je postala gotovim proizvodom kojim se može slobodno raspolagati, ornamentom koji se povremeno može koristiti.

Kad bi razvoj tu stao, onda bi se kod *Heimat*-booma radilo o konjunkturi, o vrlo uspješnoj, ali lažnoj valuti. Ali zadnje poglavlje još nedostaje. Izbljeđivanje pojma "pravog" zavičajnog, rasprodaja *Heimat* u agencijama za propagadu, trgovinu, masovnu proizvodnju i uz njihovu pomoć i dalje - taj razvoj koji je postepeno deformiran do prepoznatljivosti, doveo je do protureakcije i konačno, do toga da je pojam *Heimat* ponovo stekao puniji zvuk i da *Heimat* danas za sebe ponovo traži važnije mjesto. Postepeno je postajalo sve očitije da je *Heimat* ugrađena u centralizam potrošačkog društva tek kao varijanta u kojoj ono zavičajno/domovinsko postaje neka vrsta utješnog melema za rane koje nam nanosi vrijeme. U vanjskoj slici naših gradova i sela, ali također i u društvenom životu postaje sve očitije da se *Heimat* često priziva tek nakon najgoreg pustošenja, da se zavičajno/domovinskim perikama pokušava prikriti najružnija golotinja: monumentalni betonski bunker i pomoću kitnjastih povijesnih drvenih oplata, a monstruoza cestovna križanja se garniraju pomoću socijalnih zelenih puzavaca i sitnog drveća koje se lako održava, dok se anonimna vreva u gradovima i selima prividno pokušava individualizirati nošnjom i običajem.

Sada je očigledno: ono što se s toliko strasti guralo između mehaničkih neumoljivosti, bila je tek takva *Heimat* koja se mogla po želji stezati i u koju se moglo sakriti, a koja jedva da je odgovarala istinskim zahtjevima tog pojma. Današnja konjunktura zavičaja - a to ovu ocjenu i čini toliko zbunjujućom - nema jednoznačnu boju i smjer. Ona svakako ima neke veze s još uvijek nezaustavljenom inflacijom konfencioniranih zavičajnih proizvoda. Ali važnije je da već gotovo posvuda postoje pokušaji oko teškog, ustrajnog rada, čiji je cilj određena mjesta učiniti zavičajem/domovinom, zavičajne strukture (a ne kulise zavičaja) unijeti u svakodnevicu, razviti oblike zajedničkog življenja koji bi se mogli nazvati zavičajnim.

Elisabeth Roth je godine 1975. govorila o pojmu *Heimat* povezanom s "osjećajem poznatosti", što ima kognitivnu i afektivnu namjenu kojoj se mora aktivno pridonositi. Dugo je taj osjećaj poznatosti bio tražen samo u najužem privatnom okviru; ali to je očito bilo premalo. Novi domovinski pokret ukida, barem djelomično, ono privatističko povlačenje kojim su ljudi nastojali ublažiti svoje nezadovoljstvo - kod kuće, u tom kinu u kojem sjedimo u papučama, iza prilično hermetičkih zastora. Čini se da je ljudima sve jasnije da intimnost po sebi još ne nudi nikakav životni prostor, te da štoviše mora postojati odjek s onu stranu vlastitih četiriju zidova.

Postoji ipak teza da taj odjek nema nikakve veze s lokalnim određenjem, sa zavičajem uopće. Austrijsko-brazilski filozof komunikacija Vilem Flusser smatra na primjer da je čovjek u načelu biće bez korijena: *Heimat* nije ništa do mistifikacija nečijeg mjesta rođenja ili stanovanja, sakraliziranje banalnosti, prevladana mogućnostima modernog informacijskog društva - naposljetku svaki bi čovjek danas mogao uspostaviti komunikaciju slobodno i nezavisno od mjesnih uvjetovanosti: prijateljstvo umjesto zavičaja.

Zanimljivo je da se je Edgar Reitz koji je svojom filmskom serijom "*Heimat*" kao malo tko pridonio tome da se jaka vezanost uz jedno mjesto učini razumljivom, nakon završetka svojeg rada na filmu izjasnio u sličnom smislu: "Za mene se zavičaj u prostornom smislu ne može rekonstruirati. Mora se dogoditi promjena prostora u vremenu. Sigurnost i prihvatljivost se odigravaju u životnim vremenima, ne u prostorima."

U maloj anketi jedan je časopis rujna 1989. ispitao potrebu za *Heimat*. Među objavljenim odgovorima bio je i jedan dobiven od umirovljenice koja potječe iz Istočne Pruske, a od 1948. živi u Zapadnoj Njemačkoj: "Bio je to dugi put i dugo je vremena trajao, dok mi ovaj kraj ovdje nije postao novom domovinom. Ali smatram da je ipak dobro da je naš svijet postao manjim, a time i pojam *Heimat* većim, jer takvo novo razmišljanje sprečava daljnje ratove." Dakle i ovdje se odbija usko prostorno vezivanje pojma *Heimat*.

To su, kako mi se čini, značajne primjedbe. Ali to su primjedbe protiv ograničenog razumijevanja domovine koje ne dozvoljava toleranciju. Ali tolerancija se ipak mora dokazati i u užem okviru, a postoje jaki razlozi da se pozivamo upravo na pojedinačnu općinu i malu regiju kao mjesto domovine - u smislu aktivnog uspostavljanja domovine/zavičaja:

1. Većini ljudi je danas, kao i prije, slobodno kretanje u komuniciranju nemoguće - oni se ne kreću slobodno lutajući u cijelom svijetu, već imaju svoje radno mjesto, svoje mjesto stanovanja, imaju svoj određeni životni svijet koji ne dijele sa svima, već s nekima.

2. *Heimat* nije uvijek srdačni, bezrezervni odnos idealan kao među prijateljima. Heinrich Böll je u jednoj skici svojeg rodnog grada Kölna ("Nepoznati koje poznajem") razradio osobitu kvalitetu zavičaja koja se ne iscrpljuje samo u zajedničkom životu s obitelji ili povjerljivim prijateljima, nego se za njega utjelovljuje u licima i likovima bezimernih ljudi koje uvijek iznova susreće: *Heimat* dakle kao mreža iznijansiranih povjerljivih veza i poznanstava. U jednom mjestu ili regiji uvijek postoje sugrađani i susjedi s kojima se čovjek mora družiti, čak ako su mu zapravo i dosta daleki. Njemačko stanovništvo je tu pouku jedanput - nakon 1945. - dobro savladalo; ono što se poslije odigralo, nije baš uvijek išlo tim pravcem.

3. Problem izbjeglica koje su nakon rata došle iz njemačkih istočnih područja i iz njemačkih govornih područja Istočne Evrope, ne može ovdje biti opširno obrađen - to bi bila tema za sebe. Ali pada u oči da se pojam *Heimat* nameće u vezi s jednom odista nesentimentalnom političkom mjerom: savezni zakon o prognanicima iz 1953. definirao je najveći dio doseljenika kao "prognane iz domovine", a nade u povratak našle su svoju osnovicu u novom "domovinskom pravu", koje su dekretom donijeli Ujedinjeni narodi. "Prognani iz domovine" su snažno doživjeli činjenicu da je *Heimat* povezana i sa cijelom strukturom nekog kraja i mjesta. To su doživjeli i s obzirom na svoju staru domovinu koju su voljeli i koju vole, ali i s obzirom na novu *Heimat*, s kojom su se pokušali saživjeti.

Problem prognanih iz domovine je uglavnom pomalo zaboravljen; oni su, nakon što se je njihova privredna situacija donekle konsolidirala, važili kao integrirani. Usporedbe s "gastarbajterima" su odbijane, iako su se neke paralele nametale. Današnja situacija kasnih iseljenika podsjeća - unekoliko naravno drugačija - na problematiku iz vremena poslije rata. Patentna rješenja ovdje zasigurno ne postoje. Ali čak ako se doseljenici višestruko, ponajviše emocionalno, orijentiraju prema starom zavičaju/domovini - novi im zavičaj ipak mora ponuditi zavičajne strukture. Pojam *Heimat* koji ne uključuje ove strance, svakako je preuzak. Veseli nas da je ovogodišnji natječaj za najbolje radove učenika što ga raspisuje predsjednik države posvećen temi "Naše mjesto - *Heimat* za strance".

Imajući ovakvu podlogu možemo rezimirati: baš i upravo u našem vremenu mogućnosti komuniciranja sa cijelim svijetom jest smisljeno i nužno da se *Heimat* shvati ozbiljno. A to se već neko vrijeme jasno iskazuje. Postoji nova nauka o *Heimat* (utjelovljena na primjer u "povjesničarskim radionicama"), koja u vlastitom mjestu traži povijesne tragove, i to ne samo u najstarijim slojevima, nego i u mlađoj i najmlađoj povijesti. Postoji nova zavičajna književnost koja je jako udaljena od romantizirajućih lažnih prikaza blagoslovljenih svjetova. Postoji novi tip zavičajnog filma koji seoski život - u prošlosti kao i u sadašnjosti - prikazuje neretuširano, sa svim problemima, a ipak se trudi da se približi onim oblicima života koji zaslužuju ime zavičaj.

Ali prije svega postoje pokušaji praktičnog truda oko takvih oblika života. Postoje pokušaji da se kultura od povišene ritualizirane predstave prevede u živu komunikaciju, te da pritom jače dođe do izražaja vlastita lokalna i regionalna kultura - zavičajna kultura. Postoje inicijative građana koje svoje predodžbe o zavičaju konfrontiraju planiranju opterećenom "činjeničnom nuždom", a postoje, u nekim gradovima i selima, već i koalicije s onu stranu tradicionalnih pretnaca politike, na primjer u znaku ekološke *Heimat*-orijentacije.

Mjereno prema starom folklorno dotjeranom shvaćanju *Heimat*, radi se s jedne strane, o relativno općim, s druge strane, o vrlo trijeznim stavovima i aktivnostima. Tradicionalnih znakova zavičaja oni se ne odriču jednostavno, ali skidaju s njih patos i daju im novi karakter. Udruženja za njegovanje nošnji, na primjer, nisu više patetično slavljena zato što prikazuju jedinu vrijednu "domovinsku odjeću", nego se smatraju oblikom zajedništva koji je legitiman sve dok ne preraste u neku "emisijsku" zapadnjačku svijest. Dijalekt nije jedina mogućnost zavičajnog jezika, te se ne smatra ni garancijom za časnost i mudrost; i u dijalektu se može lagati i izgovoriti vrlo glupe stvari. Ali dijalekt je legitimni zavičajni oblik iskazivanja. Naposljetku i muzej više ne vrijedi kao registratura dobrih starih vremena i blagoslovljenog vremena, već kao važan pokušaj da se učine razumljivima oni oblici života koji su nam udaljeni, a koji su nam ipak itekako bliski.

Dakle trijeznost, mnogo više trijeznosti na zavičajnoj sceni nego zadnjih desetljeća. Ali ja mislim, polazeći upravo od te trijeznosti, da baš nakon što *Heimat* bude prerađena, pravilno postavljena, rehabilitirana, da se može izgraditi most prema velikim zavičajnim projektima, koje dugo vremena nismo željeli uzeti na znanje.

Peter Härtling je prije nekoliko godina objavio knjigu "Der Wanderer" (Putnik) - knjigu o *Heimat* koja polazi od mišljenja da je tuđina ujedno i normalno stanje: "Biti strancem za nas je...u našem vremenu primjerena nam forma egzistencije". Na takvoj podlozi trud oko zavičaja stječe svoj smisao i svoju težinu. Härtling se sjeća vlastitih puteva bijega i lutanja. Interpretira politički otpor iz nacističkog vremena kao borbu za održanje zavičajnog, te pokazuje kako su se umjetnici, prije svega književnici i muzičari, odnosili prema zavičaju. Hölderlin na primjer, koji je znao da se na domovinu može "prilijepiti kriva naljepnica", koji je rekao o sebi da je "svoje vlastito naučio jednako dobro kao i strano" i koji je baš zato "obožavao sigurne granice domovine", čak je i opjevavao "nebo domovine".

Ovdje još jedanput postaje jasno da *Heimat*, ispravno shvaćena, nije nikakva isključivost, nego da ona dolazi do sebe same tek putem i politički ostvarenog humaniteta. Nije nelegitimno, čak je u naše vrijeme i nužnije nego ikad, da se mali zavičaj stavi u veće kontekste. Često citirane riječi Ernsta Blocha o "pregrađivanju svijeta u *Heimat*" ne misle samo na uži životni svijet - već štoviše vode brigu o činjenici da više ne postoje osamljeni otoci i rezervati, da se *Heimat* doduše prikazuje i ostvaruje u malom, ali da opstoji u univerzalnoj povezanosti. Naravno da se možemo sporiti oko toga da li ima smisla da se dalje koristimo mnogoznačnim i često oštećivanim pojmom *Heimat*. Neko je vrijeme postojao privid da riječ identitet (prije svega kao kulturni identitet, lokalni identitet) može biti punovrijedni nadomjestak - sve dok nismo spoznali da je i ta riječ mnogoznačna i da se može snabdjeti krivim zahtjevima. Karl Kraus je jedanput rekao da je bolje starim riječima označiti nešto novo, nego novim riječima staro. Dakle pripazimo na to tko nam suflira, ali govorimo o *Heimat*!

(Prevela Mirjana Stančić)